Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti insan hüquq və azadlıqların müdafiəsinin təminatçısı kimi

1918-1920-ci illər Azərbaycanın siyasi və sosial tarixi çox mürəkkəb problem olmaq etibarı ilə dərindən öyrənilməyə ciddi ehtiyac duyur. XX əsrin ilk onillikləri uçün Şimali və Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələri anlamağa çalışmaq, bu hadisələrə umumbəşəri təfəkkürün bir hissəsi kimi baxmaq, insan cəmiyyətini demokratikləşməyə doğru inkişafına bir damla da olsa, öz töhfəsini vermək bu gün çox vacibdir.

Yeni əsrin əvvəlləri üçün bir tərəfdən mütləqiyyətin bir çox demokratik dəyişikliklər etməyə məcbur olması, digər tərəfdən isə Azərbaycan şəraitində yeni milli burjuaziyanın meydana çıxması və onun milli təfəkkürün inkişafına təsiri cəmiyyətdə müəyyən siyasi qüvvələrin formalaşmasına və onların "günəş altında" yer axtarmasına gətirib çıxarmışdı. Azərbaycan milli burjuaziyasının istedadlı gənclərini oxumaq üçün dünyanın müxtəlif təhsil ocaqlarına göndərməsi olduqca müvəffəqiyyətli addım olmuşdu. İlk dövrdə doğma vətənə qayıdan azərbaycanlılar siyasi hərəkatda Rusiya sosial-demokratiyasının mövqeyini müdafiə etsələr də, sonralar ondan daha çox uzaqlaşır və milli-demokratik hərəkat genişlənirdi. Təsadüfi deyil ki, artıq 1904-cü ildə azərbaycanlı inqilabçıların demokratik təşkilatı "Hümmət" yaradılmışdı. İnqilabçı demokratların bir çoxu, bu cəmiyyətin üzvləri olmuşdular.

Bakı neft sənayesinin daha sürətli inkişafı Qərbi Avropa həyat tərzi ilə tanışlığı genişləndirir və istər-istəməz azərbaycanlıları qabaqcıl ictimai fikir və sosial ədalət uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Məhz bununla izah olunur ki, bolşeviklər Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmələrinə baxmayaraq, Azərbaycan ziyalılarını bu ittifaqa cəlb edə bilmədilər, çünki müsəlmanlar daha demokratik quruluş uğrunda mübarizəyə atılmışdılar.

1918-ci ilin mart hadisələri Azərbaycan ziyalılarını sosializm və sovet hakimiyyəti ideyasından çox-çox uzaqlaşdırdı. Onlar 1918-ci il üçün artıq tam müstəqil və demokratik Azərbaycan ideyasına qulluq etməyə başladı. Bu ideya xalq kütləsi arasında böyük razılıqla qarşılandı. "Xalqlar dostluğu" demaqoq şüarları ilə pərdələnən Bakıdakı erməni "bolşevikləri"nin Sovet hökuməti özünün Azərbaycan əleyhinə fəaliyyəti ilə xalqı milli hərəkata daha çox sövq edirdi. Azərbaycanda milli hərəkatın geniş yayılmasının səbəblərindən biri də budur ki, bu ölkə müstəmləkə ölkəsi idi. Məhz bunun nəticəsində, başqa xalqlar - rus xalqı həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması uğrunda sinfi mübarizəyə qalxanda, o da milli azadlıq uğrunda çarpışmalı idi.

1918-ci il, mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olundu. 1920-ci il aprelin 27-də məlum hadisələr üzündən tarixi səhnədən getməli oldu. Üstündən duz 71 il keçəndən sonra Azərbaycan xalqı yeni demokratik zəmində mübarizə meydanına atılıb mayın 28-ni Azərbaycan dövlətinin yaranma günü elan etməyi tələb etdi. Xalqın iradəsi qəbul olundu. Amma böyük və ciddi təəssüf hissi ilə deməliyik ki, Azərbaycan tarixçisi düz 70 il çalışmışdı ki, bu həqiqəti yada salmasın.

Nəsib Nəsibzadə yazırdı: "Azərbaycan milli demokratiyası fevral inqilabından sonra Rusiyanın federativ-demokratik əsaslarda yenidən-qurulması təqdirində bu dövlətin tərkibində milli muxtariyyət uğrunda mübarizə aparırdı. Siyasi proseslərin sonrakı inkişafı göstərdi ki, onların ümid etdiyi demokratik və federativ Rusiya ideyası illüziyadan başqa bir şey deyildir. Milli hərbi hissələr yaratmaq cəhdi qarşısında 1918-ci ilin martında təşkil edilmiş qırğınlardan sonra Azərbaycan milli demokratiyası istiqlaliyyət uğrunda açıq mübarizə və milli hakimiyyət yaratmağın milli qurtuluş üçün yeganə yol olduğunu dərk etdi. Azərbaycan nümayəndələrinin təkidilə Zaqafqaziya seymi aprel ayının 9-da Zaqafqaziyanın suverenliyini elan etdi. Lakin daxili ziddiyyətlər və xarici oriyeptasiya məsələlərindəki antaqonizmlər Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının tezliklə dağılmasına səbəb oldu. Gürcüstan Zaqafqaziya Respublikasının tərkibindən çıxdıqdan sonra, 1918-ci il mayın 28-də Tbilisidə Azərbaycanın istiqlaliyyəti elan edildi. İstiqlal bəyannaməsində Azərbaycan Demokratik Respublikasında ali icraedici hakimiyyətin Müvəqqəti hökumətə məxsus olduğu bildirildi.

Müvəqqəti hökumət Azərbaycan Milli Şurası qarşısında məsul idi. Azərbaycan Milli Şurası ADR-in ilk hökumətini təşkil etməyi şuranın üzvü, bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə tapşırdı. Elə həmin gün Fətəli xanın təklif etdiyi Nazirlər Şurasının tərkibi təsdiq edildi (məsələyə əlavə olunmuş siyahıya baxın).

Müvəqqəti hökumət lazımi hazırlıq işləri gördükdən, ilk növbədə, Azərbaycanın öz istiqlaliyyətini elan etməsi və Azərbaycan Respublikasının müvəqqəti paytaxtının Gəncə şəhərində yerləşməsi haqqında dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə rəsmi bəyanət göndərdikdən sonra Gəncəyə köçdü. Lakin burada müxtəlif irticaçı qüvvələr Azərbaycan Milli Şurası və Müvəqqəti hökumətin işini pozmağa cəhd etdilər. İyunun 17-də Milli Şuranın müvəqqəti buraxılması və bütün qanunverici hakimiyyətin müvəqqəti hökumətin əlində cəmləşməsi haqqında qərar qəbul edildi. Qərarda deyilirdi: "Azərbaycanın keçirməkdə olduğu müşkülati-daxiliyyə və xariciyyəni nəzəri-etinayə alaraq Azərbaycan Şurayi-Millisi bütün hüquq və səlahiyyətini Fətəli xan Xoyski təhtisədarətində təşəkkül edən kabinəyə həvalə və məzkur kabinəyi arayi-ümumiyyə üzərinə müstənəd bilətəxir məclisi-müəssisan dəvət oluncaya qədər Azərbaycan həqqi-hakimiyyətini kəndi əlində bulunduraraq kimsəyə tərk etməməyə müvəzzəf edir". Elə buradaca Müvəqqəti hökumətin hüquq və vəzifələrinin ümumi istiqamətləri göstərilirdi. Müvəqqəti hökumət hər vasitə ilə Azərbaycanın müstəqilliyini qorumalı, siyasi azadlıqlar, torpaq və başqa vacib qanunları ləğv etməmək şərtilə qalan məsələlərin həllində tam ixtiyar sahibi idi. Müvəqqəti hökumət 6 aydan gec olmayaraq müəssisələr məclisinə seçkilər keçirib, hakimiyyəti ona təhvil verməli idi.

Nazirlər Şurasının tərkibində bəzi dəyişikliklər edildikdən sonra yeni kabinə işə başladı. İyunun 19-da Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. Bakı quberniyası Xalq Komissarları Sovetinin Gəncə üzərinə hazırladığı hücumu dəf etmək və daha sonra Qafqaz İslam Ordusunun köməyilə Bakını azad etmək üçün milli qoşun hissələrinin yaradılması sahəsində əməli işlər başladı. Sonrakı aylar Müvəqqəti hökumətin Azərbaycanın paytaxtına sahib olması uğrunda mübarizəsinə həsr edildi.

Bakı uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, müvəqqəti hökumət dövlət aparatı qurmaqla məşğul idi. Bu sahədə ən böyük problem milli kadrların çatışmaması ilə bağlı idi. Çar zülmünün Azərbaycana vurduğu ən böyük zərbələrdən biri dövlət aparatına yerli müsəlman əhalinin yaxın buraxılmaması özünü kəskinliyi ilə hiss etdirirdi. Yeni yaranmış dövlət orqanları məmurlarının xeyli hissəsi qeyri-yerli millətlərin nümayəndələri təşkil edirdi. Odur ki, Nazirlər Şurasının 1918-ci il 27 iyun tarixli fərmanında deyilirdi: "Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, irəlidə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisan bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istimalına müsaidə edilsin". İki il ərzində dövlət orqanlarının işinin tamamilə ana dilinə keçməsi nəzərdə tutulurdu. İctimai həyatın başqa sahələrinin də milliləşdirilməsinə başlandı.

Müvəqqəti hökumətin diqqəti cəlb edən işlərindən biri də avqust ayında yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası idi. Bu komissiyanın funksiyasına yerli əhaliyə qarşı vəhşiliklərin, o cümlədən, mart qırğınlarının dəqiq öyrənilməsi günahkarların müəyyən edilməsi və onların məhkəməyə verilməsi daxil idi. Komissiyanın təhqiqatları cəmləşdirilib, əsas Avropa dillərində çap olunmalı və yayılmalı idi. Ölkənin iqtisadi həyatını qaydaya salmaq üçün dağıdılmış dəmiryolunun bərpa edilməsinin böyük əhəmiyyəti var idi. Dəmiryolunun bərpası ilə yanaşı bir neçə ay ərzində poçt-teleqraf işləri də qaydaya düşdü. Gürcüstan ilə birlikdə müvəqqəti bon buraxıldı, bu, ölkənin maliyyə vəziyyətini bir qədər sabitləşdirə bildi.

N.Nəbizadənin fikrincə, Bakı uğrunda mübarizə və Müvəqqəti hökumətin öz hakimiyyətini bütün Azərbaycanda təsbit etməsi sentyabrın 15-dək çəkdi. Bu ərəfədə Müəssisələr məclisinin çağırılması sahəsində işlərə başlamaq üçün Nazirlər Şurasının sədri, daxili işlər naziri və xalq maarifi nazirindən ibarət komissiya yarandı. Bu komissiyanın öz işini surətləndirdiyi və ümumiyyətlə, dövlət quruculuğu işinin genişləndiyi bir şəraitdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti kökündən dəyişmiş oldu. Dünya müharibəsinin bitməsi ilə Antanta adından Britaniya qoşunları Bakını tutmalı idi. Düşmənin Bakını işğal etmək planına müqavimət göstərmək iqtidarında olmadığından öz işini bərpa etmiş Azərbaycan Milli Şurası və Müvəqqəti hökumət ingilislərin şəhərdə yaratdığı işğal rejimi şəraitində Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəni davam etdirdi.

Dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin ilk təsis iclası parlamentin rəhbərliyi seçildikdən sonra müvəqqəti hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyski çıxış etdi. Fətəli xan bu tarixi günə qiymət verərək nitqini aşağıdakı sözlərlə başladı: "Bu gün öylə böyük və mübarək gündür ki, bunu biz azərbaycanlılar yuxumuzda da görə bilməzdik". O, Müvəqqəti hökumətin fəaliyyəti dövründə görülmüş işlərdən bəhs edib, bütün hökumətin istefasını qəbul etməyi xahiş etdi. Fətəli xanın nitqi aşağıdakı sözlərlə bitirdi: "hökumətin fəaliyyətində nə qədər qüsur və nöqsan olmuşsa da, yol göstərən işığı yıldızı bu olmuşdur: millətin hüququ, istiqlalı və xeyiri!".

Parlament Müvəqqəti hökumətin istefasını qəbul edib, yeni Nazirlər Şurasının tərkibini müəyyən etməyi və hökumətə başçılığı yenidən Fətəli xan Xoyskiyə tapşırdı. Fətəli xanın səhhətinin pisləşməsi ilə əlaqədar milli hökumətə başçılıq etmək iqtidarında olmadığını bildirməsinə baxmayaraq, parlament hökumətin təşkilini yenidən təkidlə Fətəli xana tapşırdı. Dekabrın 26-da Nazirlər Şurasının sədri hökumət proqramı və hökumətin tərkibi haqqında parlamentdə çıxış etdi. Hökumət proqramında Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmlətmək vəzifəsi ön plana çəkilmişdi. Nazirlər Şurasının sədri elə buradaca göstərirdi: "Fəqət Azərbaycan istiqlaliyyəti ondan ibarət deyil ki, özümüz ilə özgə dövlətlər arasında bir sədd çəkək. Aşkardır ki, müstəqil Azərbaycan hökuməti ümum dövlətlər ilə rabitə hüsuluna çalışacaqdır. Bu rabitə əvvəlcə qonşu dövlətlər, ümumiyyətlə, sabiq Rusiya ərazisində təşəkkül tapmış dövlətlər, xüsusən, Rusiyanın özünə hasil olmalıdır". Müstəqilliyi möhkəmlətmək vəzifəsindən doğan qonşu dövlətlərlə normal münasibətlərin bərqərar olması, Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması və müstəqilliyin ilk şərtlərindən biri milli ordunun yaradılması məsələsi hökumət proqramında öz əksini tapdı. Daha sonra daxili siyasət ("Biz türk islamlar heç bir zaman özümüzü vətənə övlad kibi görməyib, həmişə ögey olduğumuzu hiss etmişik. Şimdi biz öylə şərait hasil etməliyik ki, vətənimizdə yaşayan millətlərin həpsi özünü bir dərəcə vətən övladı kibi görsünlər. Biz özümüzə rəva görmədiyimizi sairlərinə rəva görməməliyiz"), maarif, ərzaq, yollar, ədliyyə, maliyyə ("...verginin ən çoxu, ən ağırı dövlətlilərin öhdəsinə düşməlidir, nəinki kasıbların"), fəhlə-kəndli ("...torpaq kəndliyə verilməzsə, fəhlənin həyatı təmin edilməzsə, heç vaxt iş yeriməz") məsələləri sahəsində hökumətin qarşısında duran vəzifələr və onların həllinin əsas istiqamətləri göstərilirdi. Fətəli xan çıxışının sonunda Nazirlər Şurasının yeni tərkibini parlamentin müzakirəsinə verdi. Geniş müzakirədən sonra "İttihad" fraksiyası bitərəf qalmaqla bütün fraksiyalar hökumət proqramına və hökumətin tərkibinə etimad göstərdilər.

Azərbaycan hökuməti koalisiyalı kabinə idi. Burada 3 nəfər rus naziri də təmsil olunmuşdu (erməni nümayəndələrinə təklif olunmuş 2 nazir kürsüsündən onlar imtina etdilər). Koalisiyalı yeni kabinə partiya prinsipi üzrə deyil, parlament fraksiyalarının hökumət başçısına və proqramına etimad prinsipi üzrə təşkil edilmişdi.

Sonrakı, 1919-cu ilin mart və dekabr kabinə dəyişikliklərində də eyni prinsip əsas tutuldu. Son iki kabinəyə "Nəsib bəy Yusifbəyli başçılıq etdi. N.Yusifbəylinin də hökumət proqramı Fətəli xan Xoyskinin hökumət proqramına uyğun idi. Mövcud olduğu 17 ay ərzində (1918-ci ilin dekabr - 1920-ci ilin apreli) müstəqil Azərbaycanın milli hökuməti hansı işləri görə bildi?

Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və gördüyü işləri qısaca sadalamazdan əvvəl hökumətin işə başladığı tarixi şəraiti və Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətini xatırlamaq lazımdır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, milli (mülki və hərbi) kadrlar, ümumiyyətlə, mütəxəssis çatışmırdı. Azərbaycan iqtisadiyyatı müharibə və inqilabi hadisələr nəticəsində bərbad vəziyyətə düşmüşdü. Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti də son dərəcə gərgin idi. Bir tərəfdən Ermənistanla daim hərbi-siyasi münaqişələr, digər tərəfdən isə şimal təhlükəsi dinc quruculuq işlərinə mane olurdu.

Vahid Ömərov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb